

H. Gyürky Katalin

KÖZÉPKORI ÜVEG LELETEK BUDÁRÓL
(REKONSTRUKCIÓS MÓDSZEREK)

Tanulmányomban néhány üvegtöredéket kívánok bemutatni, melyek néhány évtizeddel korábban, a budai királyi palota feltárásánál kerültek felszínre. Annakra apró töredékek voltak, hogy kiegészítésükre nem lehetett gondolni, sőt meghatározásukhoz is szükség volt a megfelelő módszer kidolgozására. Ennek eljövételére várva „tanulmányi” raktárba kerültek.

A régészeti leletek fajtái közül különösen az üvegleletek feldolgozása nehézkes. Már a feltárásnál kisebb az esély arra, hogy teljes egészében előkerüljenek. Jobbára csak masszívabb részleteik találhatók meg (szájnyílás, fenék stb.), míg a fűväs következtében elvékonyodott oldalfalak cserepei apróbb szilánkokra törve beleragadnak a föld rögeibe és észrevétlenek maradnak. Nehézségek mutatkoznak a restaurálásnál is. A törésfelületek igen vékonyak és ezért az illeszkedés bizonytalan. A ragasztó-, vagy kiegészítő anyagok minőségére is csak évek múltán derül fény. A megoldások keresése késlelteti a régész munkáját, aki — szokás szerint — csak a kész, már rekonstruált darabbal kezd el foglalkozni. Pedig éppen az üveg esetében, már a konzerválás is elpusztít bizonyos felső, meglazult és lemezessé vált rétegeket, éppen azokat, amelyek az eredeti formát, vagy a felületi díszítést őrzik. Sok esetben a kiállításra alkalmas tárgy elveszti nagy részét azoknak a benne rejlő információknak, amelyek a kutatáshoz lennének szükségesek. Üvegleletek esetében különösen szükség van a konzerválás előtti vizsgálatra, a forma hiteles rögzítésére, illetőleg a felület megmunkálásának jeleire (formába fűjták vagy csiszolták stb.). Ezzel szemben az kétségtelen, hogy az üveg eredeti színét sok esetben már csak egy vékony, szilárd mag őrzi a színét vesztett, lemezes felület alatt.

Az üvegleletek feldolgozásának módszertani problémáira akkor figyeltem fel, midőn a Budapesti Történeti Múzeum középkori üveggyűjteményének katalógusát kezdtem készíteni. A múzeumnak páráját ritkítóan gazdag gyűjteménye van üvegekből. Ezeknek nagyobb része a budai királyi palota ásatásainál került elő (GEREVICH 1952, 150—171, Taf. XXXVI. 1—4; GEREVICH—SEITL—HOLL, 1953, 210—219, Tab. 1; GEREVICH 1966, 33, 91, 107, 110—111, 129, 200—201, 220; GEREVICH 1971, Tab. CXXXV—CXXXIX, XXIX, LX, LXXXVII—LXXXVIII). Kisebb része a budai pol-

gárváros, vagy környező falutelepülésből származik. A királyi palota üvegleletei közül azok kerültek bele a publikációkba, melyek 1. kiegészíthetők voltak, 2. jól fényképezhetők voltak, 3. korai zárt leletegyüttesekkel együtt kerültek elő. Ezekon kívül még számos töredék érdemel figyelmet, de elmélyültebb tanulmányozásra van szükségük, minthogy a tárgyból olyan kevés maradt meg, hogy a forma teljességét különböző lelőhelyről, különböző azonos rendeltetésű tárgytöredékből kell megalkotni. Hasonlóképpen kell eljárni, mint egy másik tárgycsoport esetében történt: a palota kályhacsempéi esetében. A feltöltés és planírozás a töredékeket szétszórta. Ugyanahhoz a darabhoz tartozó részletek messze kerültek egymástól. A csempe ábráját és eredeti méretét több azonos ábrázolású, de egymáshoz nem tartozó részlet segítségével rajzban lehetett kiserkeszteni, gondosan megfigyelve azt ami az egyik töredékről ugyan hiányzik, a másikon azonban megtalálható.¹ Az üvegtárgyak esetében általában egymástól méretben különböző töredékek segítségével lehet csak ezt a műveletet elvégezni. A rekonstrukció tehát elsősorban szellemi és csak másodsorban manuális művelet.

A középkori üveg — mint kutatási téma — nem elsősorban művészettörténeti indíttatású. Ipari termék és kereskedelmi árucikk, amely számos problémát vet fel Magyarország középkori kereskedelmével kapcsolatban, sőt, arra késztet, hogy a magyarországi előállításának lehetőségeit is újból megvizsgáljuk, és mivel a történeti források újabb információkat már nem tárnak fel, lehetőleg a régészeti eszköztárával közelítsük meg a problémát. Ehhez azonban a munka első lépcsőjére: a bőséges anyagközlésre van szükség.

Vannak vizsgálati módszerek, amelyeket a régész csak kutatótárs segítségével tud elvégezni. Ilyen az anyag kémiai összetételének vizsgálata. Emellett keressük a személyesen végezhető vizsgálati módszereket is, és ennek eszköze a „szakrajz” készítése is. Mint alkalmazásának más területein, itt is a „szakrajz” szó azt jelenti, hogy általa lehet feltárni és megismerni a tárgy minden apró részletének valódi tulajdonságait és a megismerést hitelesen továbbítani. E kifejezést régészetben nem szokás használni, jóllehet a régészeti kutatás minden fázisa kapcsolatban áll és nem nélkülözheti a rajzolást. Az ásatási helyszín felmérésétől és a kutatás doku-

mentációjától kezdve a publikációt kísérő rajzokig igen sokféle szakértelmet igényel (műszaki és művészi szakértelmet). Annyira sokoldalú szakértelemre van szükség, hogy különböző szakképzettségű rajzolókat szokás alkalmazni. A kutatás dokumentálása és a publikáció esztetikus kimunkálása között helyezkedik el a kutatás folyamata, amely a régésznek másra át nem ruházható feladata, és ebben a fázisban a rajz a kutatásnak eszköze. Nem csupán illusztráció, hanem módszer, melynek segítségével a tárgyban rejlő információ a felszínre kerül. Az objektív látás eszköze, amely inkább logikai művelet, mintsem művészi. A szakrajz teszi lehetővé, hogy egy töredék alapján az eredeti darab méretét kiszámítsuk. Meghonosodott gyakorlat ez a kőfaragványok esetében. Elfogadjuk, hogy egyetlen darab boltozati borda pontos mérése, ívének kiserkesztése azért fontos, mivel ez az ív mutatja meg, hogy mely helyiséget hidalta át a boltozat, melynek része a felmért kődarab. A tárgyak esetében is a töredékek az egész részei és pontos mérésük által lehet bizonyítani az egymástól távolfekvő részletek (szájnnyílás+fenék) összetartozását. A szakrajz tehát a bizonyításnak is fontos eszköze.

Bemutatott darabjaim igen kicsi töredékek. A középkori üvegek többnyire szemégtöredékből, feltöltési rétegekből kerülnek elő. Darabjaikat nem találjuk egymás mellett, félreérthetetlen összetartozás helyzetében — miként kollégáink szokták a római sírok üvegleleteit megtalálni. A középkori üvegek formavilága rendkívül gazdag és a kincstárakban őrzött ép példányok csak csekély részéhez szolgáltatnak analógiát. Csak ásatásaink nyomán sejtjük, hogy számtalan apróbb-nagyobb működő huta szórta szét termékeit. A gazdag formavilágot életre kelteni csak úgy lehet, ha a töredékeket igen részletesen és alaposan mérjük meg. Az ilyen mérések alapján készült rajzok teszik elfogadhatóvá a töredékek logikus folytatását. Szakrajz esetében nem alkalmazunk perspektívát annak érdekében, hogy a tárgy minden pontjának térbeli helyzete bármikor ellenőrizhető legyen. A tárgyat (töredéket) koordináta-rendszerben helyezük el, amelynek vízszintese lehetőleg a tárgynak eleve vízszintes irányú alkotórésze (fenék vagy szájpere). Fontos, hogy az edény hajlásait (pl. a has domborzata) a sűrűn felvett mérési pontok a valóságnak megfelelően, pontosan ábrázolják, mert csak így lehetséges, hogy egy másik részlet rajzban megtalálja eredeti tartozékát. Például egy palack nyaka és azonos lelőhelyű palackfenék összetartozását a köztük hiányzó anyag ellenére is igazolhatja a jó mérésen alapuló rajz. Előfordul, hogy azonos lelőhelyről többféle palackhoz tartozó részletek kerülnek elő, és még nem ismerjük pontosan a típust. Ezzel a módszerrel azonban eldönthetjük, hogy melyik nyak melyik fenékkel tartozik össze. A részletekről külön-külön készítjük el a pontos rajzot, majd ezeket az edény központi tengelyének megfelelő

függőleges egyenes mentén addig csúsztatjuk, közzelítjük, vagy távolítjuk egymás felé, míg meg nem találjuk az egyetlen helyzetet, amelyben a kontúrok találkoznak — ha a két töredék egymáshoz tartozott. Ellenkező esetben az is kiderül, hogy a töredékek soha nem tartozhattak össze. Ez a módszer tehát pozitív és negatív értelemben is bizonyít.

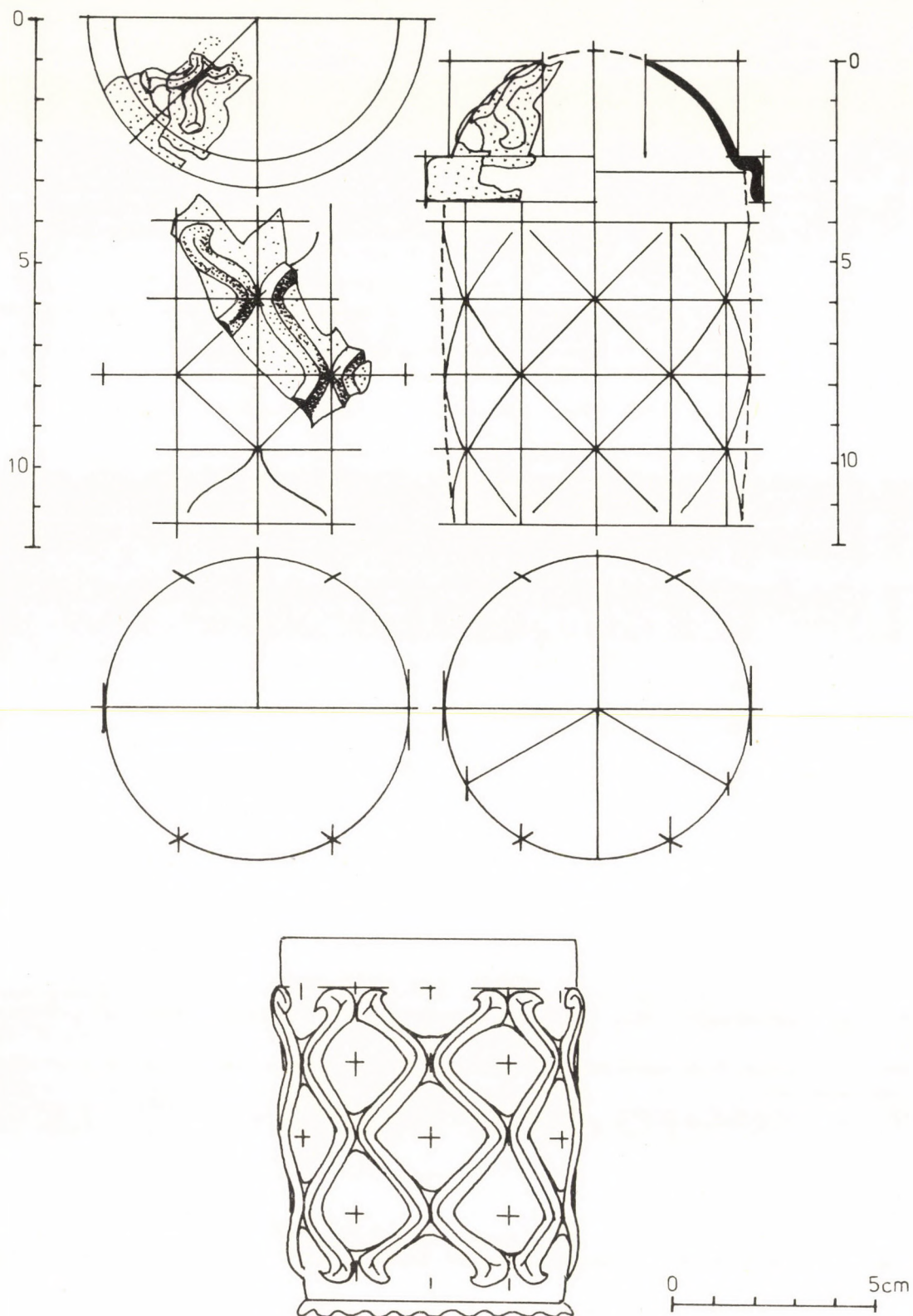
Már a koordináta-rendszer felállításához szükséges vízszintes irány kijelölése a tárgyon gondolkodásra kényszerít és segít a tárgy meghatározásában is. Ez volt segítségemre például akkor, midőn egy desztillációs készülékhez tartozó üvegsisak (alembicum) 47 töredékének szokatlan hajlatai sehogyan sem voltak felismerhetőek. Ennél a tárgynál szükségképpen lefelé fordul a nyílás és a gömbben végződő kupola fordul felfelé. A koordináta vízszintjének meghatározása magát a tárgyat is természetes helyzetbe fordította, és már az első töredékek lerajzolása után felismerhetővé vált (GYÜRKY, *ActaArchHung* előkészületben).

Ha a töredék eredeti helyzete egy fenékrészlet vagy perem segítségével meghatározható, ezeknek az íve az eredeti központi tengely helyét is meghatározza. A központi tengelyre azért van szükség, mert ennek segítségével egyetlen kis töredékből akár az egész tárgyat is megrajzolhatjuk, ha az eredeti helyzetének megfelelően lerajzolt darabot átvetítjük a tengely másik oldalára. Ily módon a benne rejlő információ megsokszorozódik. Ami korábban csak töredék volt, szakrajzunk segítségével már „tárgy” lesz és így már alkalmas az összehasonlításra és analógia keresésére.

Természetesen minden töredék más és más rajzi megoldásokat kínál és minden egyes esetben maga a töredék dönti el, hogy mennyire mehetünk el a rekonstrukcióval. A szakrajz elméletünk ellenőrzése is, mivel rajzban hazudni nem lehet, és a tévedésekre is azonnal fény derül.

A legjobb példákat maguk az elkészült rekonstrukciók szolgáltatják.

A budai királyi palota feltárásából származó, de a tanulmányi raktárba került üvegleletek átvizsgálása közben két kicsiny smaragdzöld üvegtöredékre lettem figyelmes, melyen aranyozás nyomai látszottak (leltári szám: BTM. 1979. 76). A két kis töredék mindössze 3 mm hosszú felületen találkozott egymással. A töredékek a palota Anjou-kápolnája mellett kerültek elő, későközépkori leletanyag kíséretében. A két töredék egyike perem volt, a másik pedig egy kicsiny boltozat része. A fedőknek ahhoz a fajtájához tartozott, melyeknek pereme az edényére kívül simul rá. A kis boltozaton plasztikus díszítés helyezkedett el: egymással összefonódó, majd szétváló indavonalak. A töredékek anyagának jó minősége, a szín szépsége és a díszítés ritkasága felkeltette a figyelmet. Ilyen kis méretű fedőhöz csakis pohár tartozhatott. Kutatni kezdtem — és nem sikertelenül — újabb töredék után. Rövidesen előkerült egy harmadik, amely

1. kép Renaissance üvegpohár szerkesztésének szakaszai.

Abb. 1 Die Phasen der Zusammenstellung des Glasbechers.

azonban nem a fedő darabja volt. A töredék ívelése ezt eleve kizárta és ezért azonnal egy pohár részletére gondoltam.

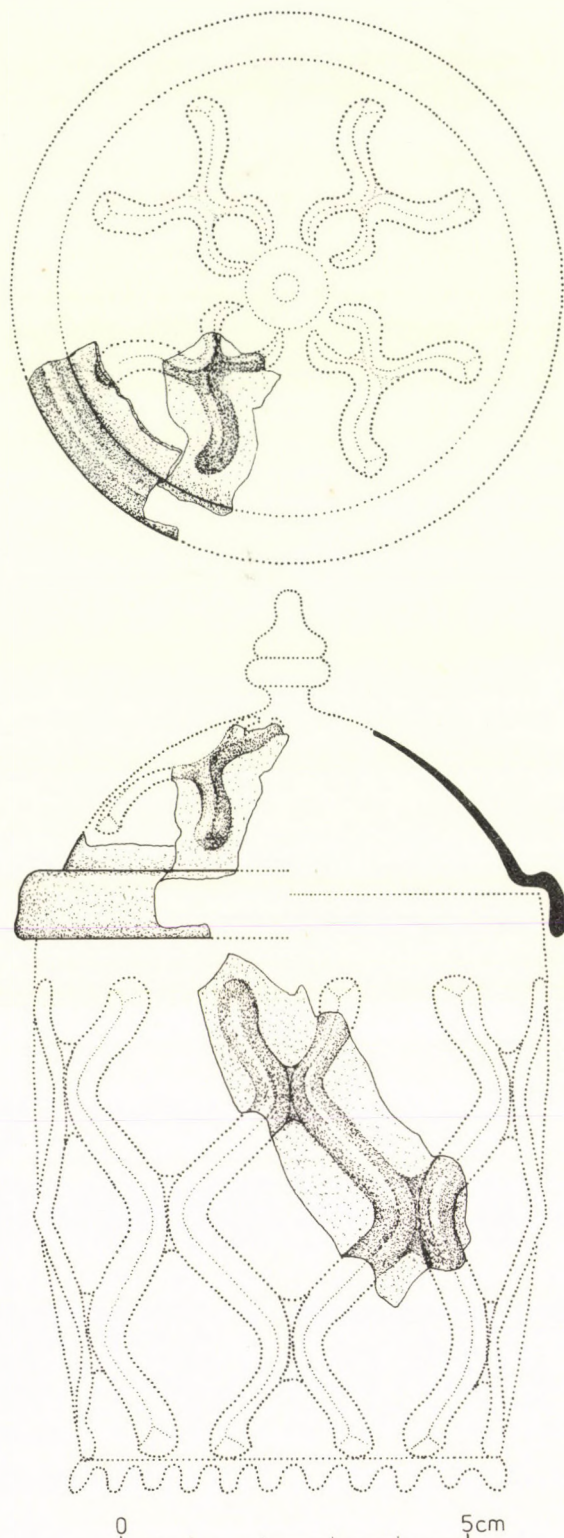
Külföldi gyűjteményekben, múzeumokban őriznek néhány tárgyat hasonló díszítéssel: 7 poharat, 3 serleget és egy tányért találtam (THREE GREAT CENTURIES OF VENETIAN GLASS. SPEZIAL EXHIBITION, 1958. THE CORNING MUSEUM OF GLASS, Fig. 2—6; HONEY 1946, Abb. 23/A; GLASS FROM THE CORNING MUSEUM OF GLASS. GUIDE, NEW YORK, 1958, Fig. 30; ZECCHIN 1979, 63).

A publikált poharak közül egy esetben közöltek egy hozzá tartozó fedőt is² (EISEN—KOUCHAKJI 1927, Vol. 2. pl. 4).

Leletünk, a fedő két kis töredéke csak nagyon kis része volt az eredetinek. Rekonstrukció esetén a nagyobb részt kellett volna idegen anyagból elkészíteni, miközben mérettorzulás következett volna be. A pontos rekonstrukcióra azonban a harmadik töredék értelmezése érdekében volt szükség. Erről csak feltételeztük, hogy poharé lehetett, de ezt bizonyítani is kellett. Anyaga, színe és díszítése megegyezett a fedőjével. A plasztikus minta itt teljes volt. Mindenekelőtt a fedő formájának megszerkesztése készült el — természetesen — rajzban. Két méret ismerete tette lehetővé: a perem körívének és a boltozat magasságának méretei. A fedő peremének belső átmérője egyúttal meghatározta a pohár szájnnyílásának várható méretét is. A teljes fedő képét ebben az esetben is az hozta létre, hogy a tényleges darabot a szimmetriatengely másik oldalára átvetítettük. Ezáltal kiegészíthettük a hiányzó tetőt is.

A bizonyítás, hogy a harmadik töredék pohár része, nem volt egyszerű feladat, ugyanis körben törött lévén sehol szegélynek maradványa nem volt rajta. Ívelésének mérését pedig az nehezítette, hogy ferdén tört ki a pohár falából. Mindenekelőtt tehát meg kellett határozni rajta a függőleges és vízszintes irányokat. Erre a célra az egyetlen lehetőséget a minta kínálta: plasztikus keret által körülhatárolt rombusz tengelyei határozták meg a két irányt. Feltehetően ennek a mintának többszöröse meghatározta a pohár kerületét. Ebben az esetben egy minta a kerület hatodrésze volt, a pohár közepén. A fedő belső átmérőjével meghatározott pohárszájnnyílás ennél az átmérőnél egy kissé kevesebb volt, tehát a pohárnak enyhén hordó alakja lehetett. A minta egyértelműen határozott meg minden méretet, s a magasságot is ebből számítottuk ki.

Töredékünkön egy egész és egy fél, befejező mintasor látszott. Alul és felül egyaránt számolni kellett ezzel a befejező sorral. Kérdés csak az volt, hogy közte hány mintasor fért el? Csak egy. Ennél több már irreális magasságot eredményezett volna. Egyetlen egész mintasorral, a két fél befejező sorral, a sima peremmel és a talpszegéllyel a pohár 9,5—10 cm közötti magasságú lehetett, ami pohárnak reális magasság és az analógiákhoz is közel áll.

2. kép Renaissance üveg pohár és fedő
plasztikus díszítéssel, aranyozással, zöld üvegből.
16. sz. eleje.

(Rekonstrukciót készítette K. Gyürky.)

Abb. 2 Rekonstruktion des plastisch verzierten, grünen und vergoldeten Renaissancebechers des Königspalastes von Buda, vom Anfang des 16. Jh.

Ezek ugyanis 8,5–10 cm közötti magasságúak. A külföldi analógiák nyomán a talpszegélyt csipkézettnek rekonstruáljuk. Az ily módon megszerkesztett rekonstrukcióba illeszthető bele töredékünk (1–2. kép). Nagyon elegáns renaissance pohár áll előttünk, amely analógiáitól abban különbözik, hogy emailfestés helyett aranyozás díszíti. Rendkívül elegáns a smaragdözdnek és az aranynak párosítása.

Ami az analógiák korát illeti, a kutatók meg-egyeznek a 15. század végében és velencei készítményeknek tartják, jóllehet egyetlen egy sem került elő Velencében. Csak kevésnek ismert a lelőhelye: egyet a damascusi zsidó temetőben, sírban találtak, egy másikat Libanonban ásták ki, egy harmadikat pedig Barcelonában (3. kép). Mivel azonban egyes kairói mecsetlámpásokon ugyanolyan festett virágok láthatók, mint ezeken a poharakon (MIGEON 1927, Vol. 2.142), ebből arra következtettek, hogy mindkettőt Velence szállította megrendelésre. Éppen 1490-ben egy követjelentés tesz említést egy ilyen szállításról.

A budai pohár töredékei az Anjou-kápolna mellett olyan leletek társaságában kerültek elő, amelyek

részben a 15. század második feléből, részben a 16. század elejéről származtak. A feltöltés már a török hódoltság idején keletkezett, amikor a már elhagyott palota keleti, reprezentatív helyiségeinek (pl. könyvtár) elpusztult berendezési tárgyai kerülhetek töredékesen, szemétként a feltöltésbe. A budai pohárnak és fedőjének korát a külföldi analógiáknál 1–2 évtizeddel későbbre lehet tenni, mert aranyozása már a 16. század pompakedvelését tükrözi.

Az üvegtöredékek vizsgálata közben egy egész csoportjára bukkantam a *világítóeszközöknek*. Eddig ilyen műfaj országos méretben sem szerepelt középkori régészeti leleteink között. Biztos vagyok benne, hogy a mindennapi életnek ez a nélkülözhetetlen tárgya máshol is előkerült már, csak töredékesen nehezen ismerhető fel. A budai királyi palota egyik üveglámpása például „serleg alja” hibás meghatározással szerepelt a leltárkönyvben. A leltározott töredék (leltári száma: BTM. 1952. 3133) a lámpás lecsüngő, hengeres olajtartályának gömbölyű alja volt. Rendeltetését már egy korábbi tanulmányom készítésekor felismertem (GYÜRKY 1974, 418, Abb. 1–2). Mivel ilyenféle lámpást nagyon gyakran ábrázoltak, felső, kiszélesedő csészéjét jól el tudtam képzelni, s e szerint kerestem meg a „tanulmányi raktár” anyagában a megfelelő darabokat. Kutatásom sikerrel járt egy második lámpás esetében (leltári szám: BTM. 1979. 66). Azonos lelőhelyről előkerült egy alsó tartály és egy csésze töredéke. Törésfelülettel nem csatlakoztak egymáshoz, mivel egy csatlakozó darab hiányzott. Összetartozásról árulkodott azonban azonos világos kékeszöld színük. A darabokról készült, pontos felméren alapuló rajz igazolta egymáshoz tartozásukat (4. kép 2). Ennek a típusnak formáját és arányait több hasonló tárgy töredékeinek segítségével tudjuk pontosan meghatározni, mivel minden töredék más és más részletet őrzött meg és ily módon kiegészítő információkat tartalmaznak. Egy töredékünk (4. kép 1) például a teljes tartályt a csésze fenekével együtt őrizte meg, így ezen a tartály szokásos hosszúsága mutatkozik meg.

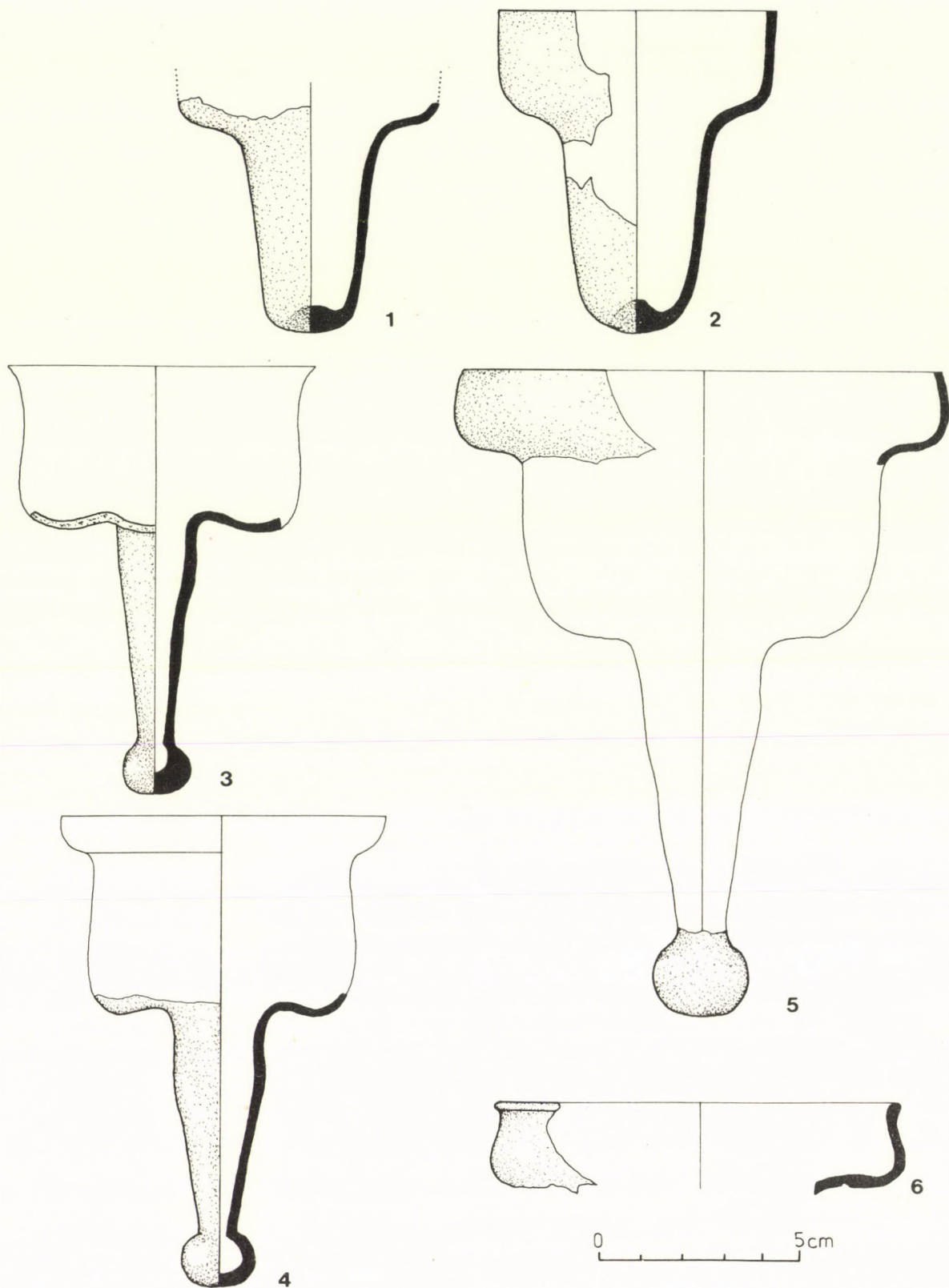
Ez az egyszerű lámpa tehát egy alacsony, perem nélküli csészéből és egy vaskos, rövid, hengeres olajtartályból állott. Ez a forma alkalmassá tette arra, hogy foglalatba helyezték, vagy pedig kézben hordozható legyen. Ez utóbbira az „okos és balga szűzek” számos ábrázolásában találni példát (5. kép).

Ezt az egyszerű üveglámpást már a VI. században használták a keleti kereszténység templomaiban. Ilyen lámpás került elő pl. a palesztinai Samarának Keresztelő Szent János kolostorából (6. kép 1). (CROWFOOT 1957, 419–420; PHILIPPE 1970, 65. Fig. 31). Ez a típus nagyon általánossá vált, igen nagy területen elterjedt és hosszú századokon keresztül használták. Keletről áterjedt Európába is. Elsőként a bizánci Corinthus-ban tűnt fel a 11–12. században (DAVIDSON 1940, Fig. 19/67–68). Innen a 12–13. században már Itáliába került és megtalálták az észak-itáliai Torcelloban, a kelet

3. kép Plasztikus díszítésű üvegpohár a damascusi zsidó temetőből. Velencei készítmény, 15. sz. eleje.

Abb. 3 Plastisch verzierter Glasbecher aus dem jüdischen Friedhof von Damaskus. Erzeugnis aus Venedig vom Anfang des 15. Jhs.

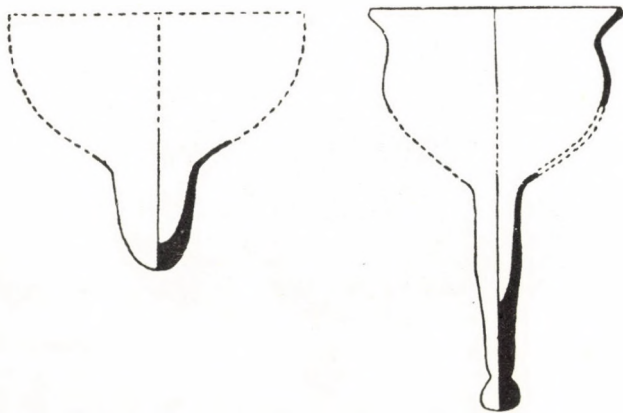
4. kép Üveglámpák a budai palotából.

Abb. 4 Glaslampen aus dem Palast von Buda.

5. kép Olajlámpások Johannes Zainer fametszetén.
Ulm, 1485.

Abb. 5 Öllampen auf dem Holzschnitt
vom Johannes Zainer. Ulm, 1485.

6. kép Üveglámpák a 6. századból. Palesztina,
Samaria (G. M. Crowfoot után).

Abb. 6 Glaslampen aus Samaria (Palästina) 6. Jh.
(nach G. M. Crowfoot)

felől érkező kereskedelmi hajók korai kikötőhelyén³ (GASPARETTO 1978, 231; GASPARETTO 1979, 76). Már a XIII. században Angliában is ilyen lámpást használtak, ugyanis Winchesterben régészeti ásatás e századnak megfelelő rétegből hozta felszínre (HARDEN 1968, 101. Fig. 4). Ugyancsak e századból már franciaországi leletei is vannak (BARRELET 1953, pl. XVIII) és gyakran ábrázolták minia-

túrákon is. Németországban a korai középkorból irodalmi utalásokat őriznek, tárgyi emlékek pedig a késői középkorból maradtak fenn (RADEMACHER 1933). Táblafestmények mutatják, hogy a 15. századig változatlan formában készítették. Hollandiában Mechele városban 16. századi példánya került elő (VANDENBERGHE 1979, 269. Fig. 4/49).

Természetesen Magyarországon sem volt ismeretlen ez a tárgy, de mivel középkori üvegekkel eddig rendkívül keveset foglalkoztak, azért egyelőre csak Budáról ismert néhány példánya (GYÜRKY 1974, 418–419. Abb. 1–2). Legkorábbi leletünk eddig a 14. századból származik és a királyi palota területén került elő (leltári száma: BTM. 52. 3133). Lelőhelye egy olyan szemétréteg, melybe a Zsigmond király erősítésének északi kaputornyát alapozták. Ábrázolásban is 14. századi a legkorábbi példája a Magyar-Anjou Legendáriumban (7. kép), s a képek festésének kora Levárdy Ferenc szerint (LEVÁRDY 1973): 1330–1340 közé tehető. A lámpás használata tehát — jóllehet már korábban is feltételezhető —, de ebben az időpontban már ábrázolással és tárggyal is igazolható.

A felfüggesztésük módja igen különböző volt. Fémfoglatba helyezték, vagy láncon függesztették. A középkori ábrázolások csaknem minden esetben más megoldást mutatnak. Sajnos a budai leletanyagban egyelőre nem ismertünk fel egyetlen olyan fémtöredéket sem, ami lámpatartónak megfelelne. A Magyar-Anjou legendárium képein 3 láncon függ. Ilyen felfüggesztés egy bizánci lámpás esetében ismeretes (ROSS 1957, 59–60').

7. kép Üveg függőlámpa ábrázolása
a Magyar Anjou Legendáriumban. XXXVIII. kép.
(Szent Ágoston) 1330 körül.

Abb. 7 Darstellung einer Hängelampe aus Glas
im Ungarischen Anjou-Legendarium.
(Abb. XXXVIII. Hl. August) Um 1330.

Emellett a lámpatípus mellett még más típusokat is sikerült felismerni a töredékek között, és mivel korábban kizárólag bronz gyertyatartókat ismerünk, ezzel most jelentősen kibővítettük a királyi palota világítóeszközeinek fajtáit.

Az iménti egyszerű üveglámpásnak van például egy másik változata. Róluk a figyelmet ismét egy hibás leltározás terelte el, ugyanis a maradványok „serlegfedő” bejegyzéssel lettek leltárba véve. (Leltári számok: BTM. 1951. 34; 1951. 2998; 1951. 2999; 1951. 1808). A különbség a két változat között az, hogy ez utóbbinál az olajtartály vékonyabb és hosszabb, illetőleg vastagsága változó. Legalul egy gömb fejezi be. A csésze is kétlépcsős. A felső lépcsőjét peremnek is fel lehet fogni, amely a csészénél szélesebb (4. kép 3–6). Ennek a típusnak rekonstrukcióját is több tárgyhoz tartozó részlettöredékből következtettem ki. A „serlegfedő” meghatározással egykor beletárolt olajtartályokat annak idején fordítva nézték. Ilyen helyzetben valóban emlékeztettek bizonyos gótikus kehelyfedők csúcsaira. De csak emlékeztettek. Eredetinek megfelelő helyzetükben az analógiákkal összevetve (6. kép 2) rendeltetésük nem vitatható. Természetesen a hozzájuk tartozó felső részek, a csészek nem lettek velük együtt leltározva. Ezeket a tanulmányozásra félretett anyagból válogattam ki. Itt találtam olyan tartályrészletet is (leltári száma: BTM. 1979. 65), amely a leltározott töredékeknél több részletet őrzött meg és ezért jobban felismerhető volt. Rekonstrukciónál az is számít, ha csak 1–2 mm-rel több van a töredékből. Ebben az esetben a csésze fenekének ívelése volt magasabb és több lehetőséget nyújtott a forma vonalvezetésének folytatására. A csészének lépcsőzetes felépítését két peremtöredék alapján szerkesztettem meg (leltárszám: BTM. 1979. 64; 1980. 511). Mindkét töredéken rajta van magának a csésze oldalfalának indulása is — jóllehet csak igen kicsiny csonk formájában —, ámbar egy szakrajz esetében ezek a csonkok is megfelelő információt nyújtanak. Az egyik csészeperemhez hasonló színű üvegből egy gömb is került, amely egykor tartálya végződése volt. A különböző töredékek méretben eltérő lámpákhoz tartoztak, semmiképpen sem lehetett „össze-rekonstruálni”. Végül egy perem arra szolgált példával, hogy egyedi formaváltozatok is lehetnek.

A már említett analógia ugyancsak a samarai Keresztelő Szent János kolostor 6. századi lelete (PHILIPPE 1970, 64. Fig. 31/4). Ennek az olajtartálya teljesen egyező a miénkkel, csak a csészében van kevés eltérés, de az is peremes, ellentétben a perem nélküli első és egyszerűbb típussal.

Ezeket a lámpásokat nem csupán magányosan használták, hanem többedmagukkal egy foglalatban csillárként. Görögül „polycandilia” volt a neve és Paulus Silentiarius a 6. században leírta a Hagia Sophia csillárjait, amint azok a kupolákról függtek le ezüstkorong foglalatban (LECLERQ II. 1907, 570). Ilyen csillárja van a New York-i Corning Múzeum-

8. kép Üvegcsillár, 6. század.
(The Corning Museum of Glass.)

Abb. 8 Glasleuchter aus dem 6. Jh.
(The Corning Museum of Glass.)

nak (PHILIPPE 1970, 78), melyet mi is bemutatunk, annak érdekében, hogy a mi példányaink használatának módja jobban elképzelhető legyen (8. kép).

Ez a típus ugyanúgy, mint az előző a korai kereszténység századaiban keleten a bizánci birodalomhoz tartozó területeken fordul elő: pl. 7. századi példányok kerültek elő Transjordániában (Gerasa), Palesztinában. 9. századi példány az egyiptomi

Fustatban (LAMM 1930, Bd. I. 35; 1929, Bd. II., Taf. 4/37; HARDEN 1971, CXXVIII. 78. Fig. 2/d—e). 12. századi a corinthosi lelet, 12—13. századi rátegben került elő Torcelloban (tehát ekkor már átkerült Itáliába.) Ennek a típusnak ezzel befejeződik a karrierje. Európa más területein nem került elő (vagy eddig még nem publikáltak?). Csak Magyarországon, közelebbről Budán tűnik fel ismét, de elég késői példányai, 15—17. századi, hódoltságkori feltöltésekből.

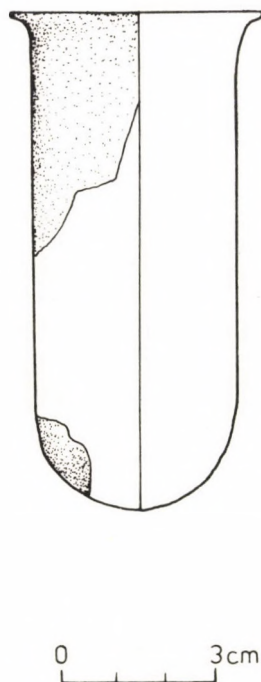
Mindebből arra lehet következtetni, hogy ellentétben az első lámpással ez a második típus nem lett népszerű egész Európa területén, hanem megmaradt azon behatárolható területen, amelyen a bizánci—görög kulturális hatások érvényesültek. A Budán talált későközépkori példányok erős, jó, de tisztátalan színes üvegből készültek. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy magyarországi-, esetleg erdélyi hutában, ahová a formát idegen (velencei vagy görög?) bevándorló üvegműves közvetítette. A korai századok ilyen lámpásleletei és a budai leletek között eltelt századokban valahol fennmaradt ez a forma. A fogarasi uradalomhoz tartozó Porumbákról fennmaradt egy 1649-ben felvett leltárkészlet. Ebben a huta gyártmányai között 60 db „mécsnek való üveg” szerepel (TAKÁTS 1907, 630—647). 1618-ban Thurzó György özvegyének kiadásai között 2 üveglámpa is szerepel (A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA, 1970. „lámpás” címszó), melynek darabonként 1 forint volt az ára. A „lámpás” görög eredetű szó, melyet a latin is és a magyar nyelv is átvett. Nyelvünkben a szó már a 14. században is megtalálható (JÓKAI KÓDEX, 1372). A másik szavunk, a „mécs”, elsősorban a gyertyabélre, a kanócra vonatkozik és csak másodsorban arra az edényre, melyben a kanóc ég. Comenius azonban 1643-ban már használta ilyen értelemben: „A gyertya tartó, mécs égető, függő légyen” (SZARVAS—SIMONYI 1891, II. 562). Gyanítható, hogy egy 1605-ből fennmaradt hagyatéki leltárban megemlített „vasas mécs” és „vasalatlan mécs” a lámpások foglalatára célzott (RADVÁNSZKY 1879, II. 116).

Az első magyarországi üveghutára vonatkozó oklevél 1360-ban Peter Glaser nevét említi, aki Körömbánya mellett alapított hutát (VÁRVA 1954, 172). E században virágzottak fel a magyarországi nemesfém bányák, s miattuk nőtt meg a Magyarországot felkereső idegen kereskedők forgalma, s közöttük a velenceieké. Ez időtől kezdve feltételezhető, hogy velencei üvegfúvók is jöttek és meghonosítottak néhány formát. 1408-tól ennek fordítottjára van adat: magyar segéd tanulja a mesterséget velencei mester mellett: Martino de Ungaria (ZECCHIN 1975, 61). 1468-ban pedig egy Giovanni da Curzola nevű mester terjesztette a velencei kancellária elé kivándorlási szándékát „in Valaco districtu Ongarie...” (ZECCHIN, 1980, 21).

Hutáink elsősorban a nemesfém bányászatához nélkülözhetetlen desztilláló üvegeket állították elő

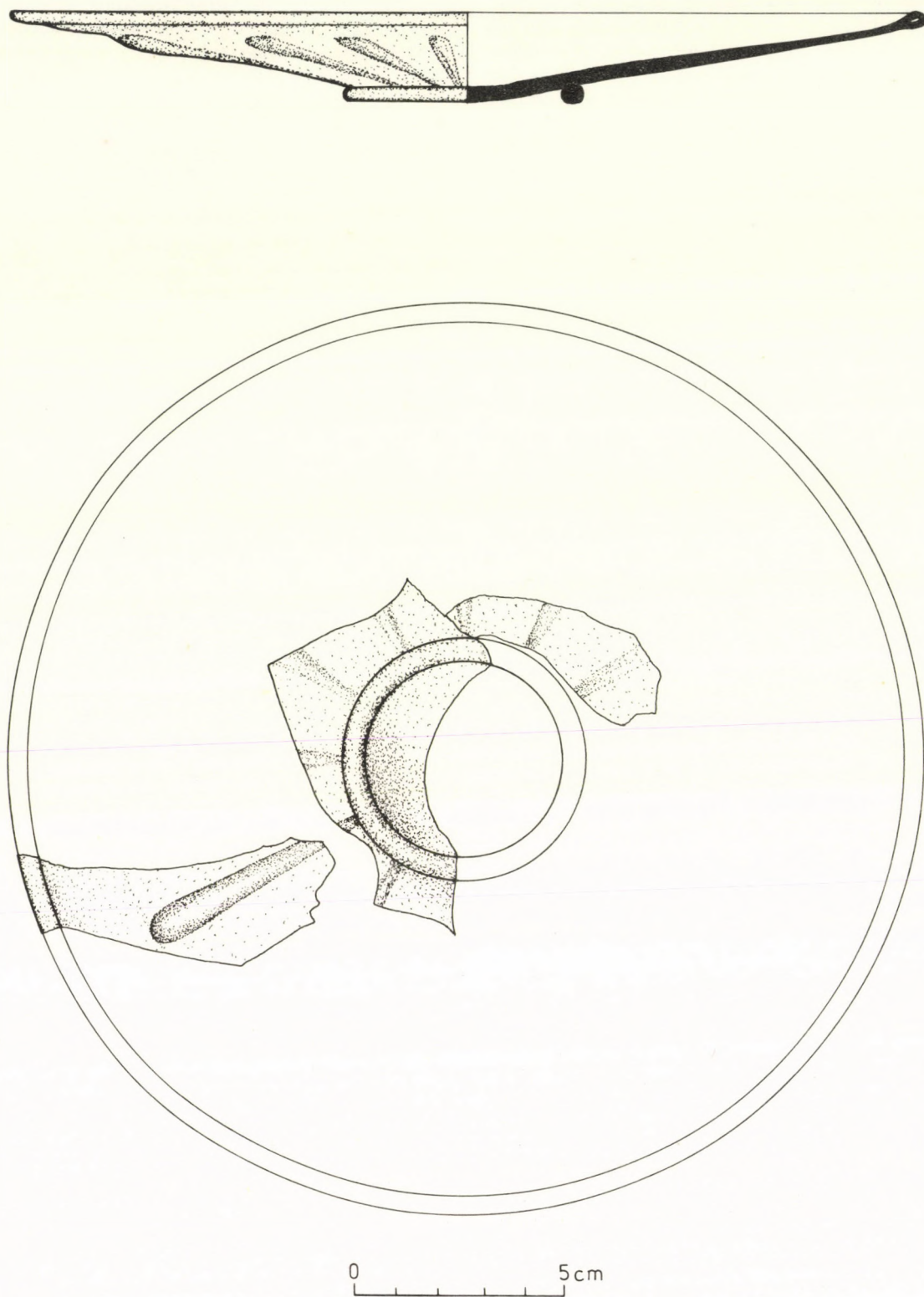
az „aranyválasztó víz” előállításához. Emellett nagy mennyiségben vásárolt napi használati üvegeket állítottak elő, nem pedig luxusüvegeket. Ablakkarikákat, lámpákat és bizonyára palackokat is. A gyártott fajtákat egyelőre csak 17. századi leltárakból ismerjük. Szakrajzainkat azzal a reménnyel tesszük közzé, hogy ezek segítségével a régészek felismerik és publikálják töredékeiket.

A királyi palotának több lelőhelyén is előkerültek egy kifejezetten renaissance üveglámpának töredékei (leltári számok: 1951. 1988, 1951. 1914, 1952. 908, 1966. 454). Ellentétben előbb említett típusainkkal, ennél nem válik külön az olajtartály és a csésze. Egyszerűen egyenesfalú henger, kihajló peremmel, gömbölyű fenékkal, melyen esetenként balluszteres csüngő van. A töredékek alapján kiszámított átmérő: 4 cm. Egyik töredékünk megőrizte a fenék gömbölyödését, éppen azon a részen tört ki a lámpából, ahol az egyenes oldalfal és a fenék találkozik. Ezt az apró darabot is jól fel lehetett használni a rekonstrukcióhoz (9. kép). A lámpa hosszúságát nem ismerjük. Az egyik lelőhelyről származó töredéken a perem alatt emailfestésű pontsor látható (leltári száma: 1951. 1988). Valamennyi töredék vegyeskorú, hódoltságkori pénzekkel datált lelőhelyről került elő, vagyis a palotában folyó élet utolsó szakaszában volt használatban. Ezt a típust a 16. század elejére lehet korhatározni és muránói készítménynek mondható, mivel e korban készült itáliai festmények ábrázolják, pl. Marco Baisati: „Orazione nell 'Orto” c. 1510-ben készült festménye (MARIACHER 1959, 36).

9. kép A budai királyi palota renaissance üveglámpája.

Abb. 9 Die Renaissanceglaslampe des Königspalastes von Buda.

10. kép Renaissance üvegtányér rekonstrukciója. A budai királyi palota lelete.

Abb. 10 Rekonstruktion eines Renaissancetellers. Fund aus dem Königpalast

Úgy látszik, hogy ez a lámpatípus Itáliában, tempomokban még ma is használják, mert egy modern (1972-ben) készült művészeti albumban (HEIDENREICH 1972) egy felvételen, amely a mantuai San Sebastiano templom belsejét ábrázolja, ehhez hasonló lámpa látható.

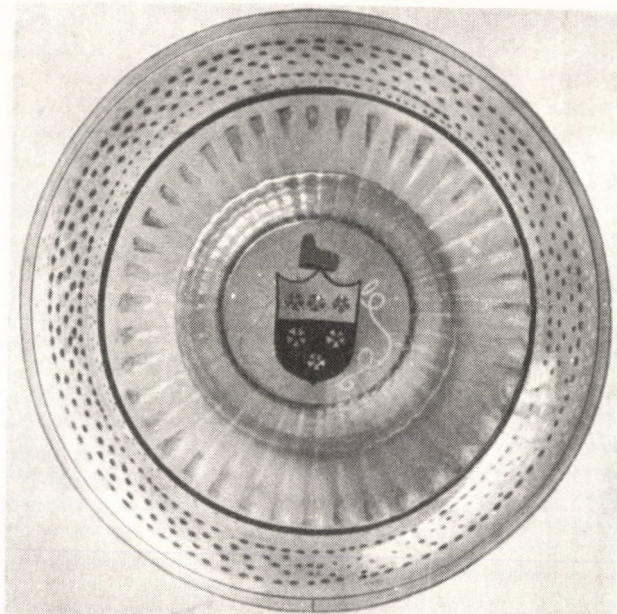
Ennek a három lámpatípusnak bemutatásával még nem merültek ki a lámpák fajtái. A budai középkori üvegleletek között még 4 olyan töredéket tartok nyilván, melyeket lámpa töredékeinek tartok, azonban ezek rekonstrukciójához egyelőre még nincs elegendő adat.

Következő rekonstruált tárgyunk egy *üvegtányér*. A renaissance üvegek egyik igen gyakori fajtája. Budán eddig mégsem került elő belőlük egy példány sem. Úgy tűnt, hogy a majolika tányérok mellett ez a téma üveg változatban nem élvezett népszerűséget. A gondosan eltett, meg nem határozott „tanulmányi” anyagban azonban előkerült egy halvány sárga töredék, melyen vastag üveghurkából készült talpgyűrű részletét ismertem fel (leltári száma: 1979. 62). A talpgyűrű egy igen laposan ívelő edényfalnak hátoldalára volt felragasztva. Az edényfal hátoldalán voltak kitapinthatók az egy központba, a fenéken összefutó sugaras bordák. A megtalált töredék a tányér feneke volt és kevés az oldalából. A fenékgűrű íve mérhető volt és a kifelé táguló bordákat meg lehetett hosszabbítani, s ezáltal bizonyítva volt, hogy tányér. A kerületének körülrajzolásához az analógiák elég méretadatot szolgáltatnak volna, mégis a rekonstrukció így szegényes volt és ezért tovább kerestem a töredékek között. A keresés szerencsével járt, mert hasonló halványsárga üvegből még két töredék került elő. Ezek közül a fontosabbik az volt, amelyen a tányér szegélyének keskeny visszahajtása látszott, mellette egy szélesebb, sima sáv, ez után pedig az egyik sugárborða végződése. A töredékek itt sem találkoztak törésfelülettel, tehát a tányér átmérőjét csak hozzávetőlegesen, az analógiák és a perem kis ívének segítségével tudtuk meghatározni (10. kép).

A sugárborðás tányérok a XV. század végétől a XVI. század elejéig készültek, és elég sok maradt meg belőlük különböző gyűjteményekben (HETTES 1960, Abb. 9; HONEY 1944, Taf. 32. c). Általában 21–22 cm volt az átmérőjük. A különbség csak annyi, hogy sokkal díszesebbek voltak: emailfestés, aranyozás, pikkelyminta dúsan borította ezeket. Tányérunk sima, festés nélkül való (11. kép).

A halványsárga tányéron kívül egy második, szintelen üvegből készült tányér töredéke is előkerült (leltári száma: 1979. 67).

Már említettük, hogy a budai királyi palota legszébb renaissance tárgyait olyan lelőhelyek rejtik, amelyek a palota elhagyása után keletkeztek. Mátyás király korának klasszikus renaissance tárgyai együtt éltek II. Ulászló korának fejlett renaissance stílusban készült tárgyaival, így együtt érhetne el őket sorsuk, az udvartartás elköltözése és feltehetően a törökök beköltözése után az első fosztogatás.

11. kép Muránói üvegtányér, 1500 körül.
London, British Museum.

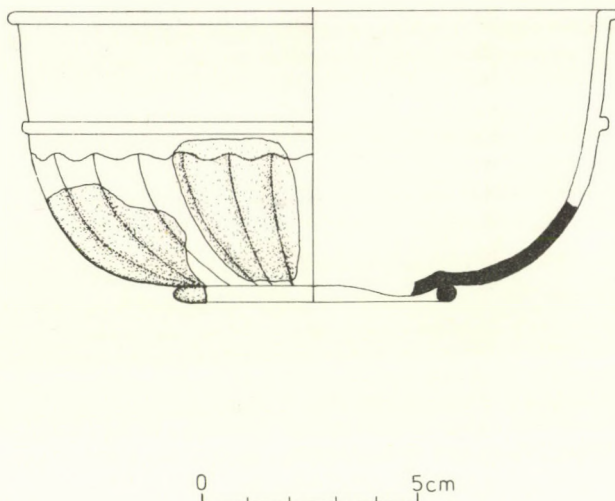
Abb. 11 Glasteller aus Murano um 1500.

A törött tárgyak egyszerre kerültek szemétként a keleti palotaszárny melletti kert feltöltésébe, vagy pincefeltöltésekbe. Mint ahogy a faragott kőanyagban, ugyanúgy a tárgyakban is mutatkozik ízléskülömbőség. A néhány évtizednyi érezhető különbséget azonban régészeti módszerekkel, rétegelkülönüléssel meghatározni nem lehet.

Egy újabb — korábban Budán nem észlelt — típus felismerésére adott alkalmat két kis üvegtöredék. A renaissance üvegekészletben voltak tálak is, Budán azonban eddig egyet sem állapítottak meg. A két kis töredék erős görbülete, melyet még feltűnőbbé tett a sűrű és erősen plasztikus bordázat, továbbá a talpkarikának jelentkezése segítette a felismerést (leltári száma: 1979. 70). Az erős öblösödés kisméretű tálkára vallott. Ebben az esetben nem kísérte szerencse a keresést, hogy e két töredék mellé harmadik kerüljön. A tárgyat kiegészítő más részlet nem került elő. Ugyanakkor fontosnak tartottam, hogy ebből a fajtából se hiányozzék legalább egy rekonstrukció (12. kép). A helyzetet nehezítette, hogy még a két töredék sem azonos lelőhelyről került elő. A töredékek színe, átlátszósága, az öblösödés szöge, a bordázat sűrűsége teljesen egyezett. A két darab ugyanannak a tárgynak különböző helyre szóródott töredéke, vagy szériában gyártott, de azonos tálaknak töredékei. Mindkét darabon más, fontos részlete maradt meg az edénykének: egyiken a talpgyűrű, a másikon pedig a bordázat felső végződése és felette a sima üvegfal. A bordázat tehát csak bizonyos magasságig, éppen a fenék domborodását borította, és ott maradt abba, amikor a fenék görbülete az oldalfal egyenes sík-

jába ment át. Igen pontos méréssel és a szimmetria-tengely körül mindkét oldalnak felrakása révén a tál alsó része előttem állott. A továbbiakhoz itt is az analógia nyújtott segítséget. A Prágai Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található egy ilyen formájú velencei tálka (HETTES 1960, Abb. 8). Ennek a mintájára, de a mi töredékeink saját méretéből kiindulva készítettem el a felső részt. Miután elkészült, csak akkor hasonlítottam össze a prágai darab méretével. A két tál méretei hajszálpontosan egyeztek. Az átmérő mindkét esetben: 14,3 cm volt. Ez az egyezés igazolta kísérletem helyességét. Egyben arra is bizonyíték volt, hogy ezek a tálak a 16. század elején már kisebb szériában készültek.

A régészeti feltáráshoz fektetett energia olyan nagy, hogy nem mindegy, mennyit nyerünk általa eredmény tekintetében. A módszerek megválasztása helyesen nem csak a feltárásnál fontos, hanem a feltárt leletanyag kiértékelésénél is. A művészi igényű régészeti rajzokkal szemben a műszakilag pontos rajzokat előnyben részesíteni szükséges szemléletváltozás.

12. kép Tálrekonstrukció a budai királyi palota töredékeiből.

Abb. 12 Schalenrekonstruktion aus den Fragmenten des Königpalastes von Buda.

Jegyzetek

1. A budai palota kályhacsempéinek rekonstrukcióit Holl Imre végezte.
2. A poharat, amelynek fedője is megmaradt New-Havenban őrzik a Yale Egyetem Galériájában.
3. Torcello Velence közelében kikötő volt a korai középkorban. Lengyel régészek: L. Lecejewitz, S. Tabaczynski és E. Tabaczynska végeztek itt feltárásokat.

IRODALOM

BARRELET 1953
CROWFOOT 1957

DAVIDSON 1940

EISEN—KOUCHAKJI 1927
FORMAN—HETTES 1960
GASPARETTO 1978

GASPARETTO 1979

GEREVICH 1952
GEREVICH—SEITL—HOLL
1953

GEREVICH 1966
GEREVICH 1971

J. BARRELET, *La verrerie en France*. Paris 1953.

G. M. CROWFOOT, *Glass. The object from Samaria*. London 1957. 419—420.

G. DAVIDSON, *A Medieval Glass-Factory at Corint*. *AJA* 44 (1940) Fig. 19/67—68.

G. A. EISEN—F. KOUCHAKJI, *Glass*. New York 1927. Vol. 2—4.

B. FORMAN—K. HETTES, *Venezianisches Glas*. Praha 1960.

A. GASPARETTO, *Les verres medievales récemment découverts a Murano*. *Annales du 7e congrès de l'association internationale pour l'histoire du verre*. Liege 1978. 231.

A. GASPARETTO, *Matrici e aspetti della vetraria veneziana a Veneta medievale*. *JGS* 21 (1979) 76.

GEREVICH L., *Castrum Budense ArchÉrt* 79 (1952) 150—171.

GEREVICH L.—SEITL K.—HOLL I., *Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez*. *Művtört. Ért.* (1953) 210—219.

GEREVICH L., *A budai vár feltárása*. Bp. 1966.

GEREVICH L., *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Bp. 1971.

- GYÜRKY 1974 K. GYÜRKY, *Venezianische und türkische Importartikel in Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. ActaArchHung 26 (1974) 418. Abb. 1—2.
- GYÜRKY (előkészületben) GYÜRKY K., *Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda; ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens*. ActaArchHung Festschrift für L. Gerevich. Előkészületben.
- HARDEN 1968 D. B. HARDEN, *Medieval glass in the west. Proceedings eight International Congress on Glass*. 1968 101.
- HARDEN 1971 D. B. HARDEN, *Ancient Glass III. Post-roman*. The Archaeological Journal, London 128 (1971) 78.
- HEYDENREICH 1972 L. H. HEYDENREICH, *Anfänge und Entfaltung in der Zeit von 1400 bis 1460 italienische Renaissance*. München 1972.
- HONEY 1946 W. B. HONEY, *Glass*. London 1946. Abb. 23/A
- LAMM 1930, 1929 C. J. LAMM, *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem nahen Osten*. Berlin 1930. Bd. I. 1929. Bd. II.
- LECLERCQ 1907 H. LECLERCQ, *Manuel d'archeologie chrétienne*. Paris, 1907 Tom. II.
- MARIACHER 1959 F. LEVÁRDY, *Magyar-Anjou Legendárium*. Magyar Helikon 1973.
- MIGEON 1927 G. MARIACHER, *Vetri del cinquecento*. Milánó 1959.
- PHILIPPE 1970 G. MIGEON, *Manuel d'art Musulman*. Paris 1927. Vol. 2. 142.
- RADEMACHER 1933 J. PHILIPPE, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie*. Bologna 1970.
- RADEVÁNSZKY 1879 F. RADEMACHER, *Die deutschen Gläser des Mittelalters*. Berlin 1933.
- ROSS 1957 RADVÁNSZKY B., *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Bp. 1879.
- SZARVAS—SIMONYI 1891 M. C. ROSS, *A tenth century byzantine glass lamp*. Archaeology 10 (1957) 59—60.
- TAKÁTS 1907 SZARVAS G.—SIMONYI ZS., *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Bp. 1891.
- VANDENBERGHE 1979 TAKÁTS S., *Magyar üveg, magyar üvegesek*. Századok (1907) 630—647.
- VÁVRA 1954 ST. VANDENBERGHE, *Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1977, 1978 en 1979*. Kring voor oudheidkunde letteren en kunst van Mechelen. 83 (1979) 269.
- ZECCHIN 1979 J. R. VÁVRA, *Das Glas und die Jahrtausende*. Prag 1954.
- ZECCHIN 1975 L. ZECCHIN, *Decoratori di vetri a Murano fra il 1470 ed il 1520*. Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro (1979) 63.
- L. ZECCHIN, *Cronologia vetraria veneziana e muranese dal 1408 al 1415*. Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro (1975) 61.

MITTELALTERLICHE GLASFUNDE AUS BUDA (REKONSTRUKTIONSMETHODEN)

Auszug

Mit der Zusammenstellung des Katalogs der mittelalterlichen Glasfunde des Historischen Museums der Stadt Budapest gleichzeitig kommen unter den Funden der alten und bereits publizierten Ausgrabungen aus Buda auch Fragmente von bisher nicht bekannten Typen zum Vorschein. Die Fragmente sind ausserordentlich klein, weshalb die Gegenstände selbst nicht ergänzt werden können und deshalb entgingen sie früher der Aufmerksamkeit. Eine Anwendung von neuen Methoden ist nötig, um mit ihrer Hilfe diese versunkenen Informationen retten zu können. Diese Methode vermute ich in der Fachzeichnung gefunden zu haben. Mit Hilfe genauer Messungen ist der Gegenstand in Zeichnung rekonstruierbar und zu je einem Fragment kann der zur Ergänzung benötigte, fehlende Teil der Form gefunden werden.

Auf Grund der auf dem Fragment beobachteten Merkmale lässt sich zum Beispiel ein aus grünem Glas gefertigter, mit plastischer Verzierung und Vergoldung versehener renaissancezeitlicher Glasbecher und sein Deckel rekonstruieren (Abb. 2). Das Stück ist vermutlich ein Produkt aus Murano, das nach Prototypen vom Ende des 15. Jhs (Abb. 3) zu Beginn des 16. Jhs gefertigt wurde.

Es gelang uns drei verschiedene Glaslampen derart zu rekonstruieren, so dass sich aus den gefundenen Teilstücken ihre ganze Form zusammensetzen liess. Die ersten zwei Typen (Abb. 4) sind auf altchristliche Vorläufer zurückführbar. Der erste

Typ war in ganz Europa verbreitet und wurde bis zum 17. Jh. gebraucht. Der zweite Typ gelangte aus dem byzantinischen Reich (über Griechenland) nach Italien und auch nach Ungarn, jedoch wurde ein ähnliches Stück aus Westeuropa bisher noch nicht publiziert. Der erste Typ ist aus Buda der älteste Fund und stammt aus dem 14. Jh. Aus dieser Zeit ist dieser Typ auch im Ungarischen Anjou-Legendarium (1327) dargestellt (Abb. 7). Die Stücke des zweiten Typs sind aus Schichten vom Ende des 15. Beginn des 16. Jhs zum Vorschein gekommen. Die dritte Lampe ist ein renaissance-zeitliches Produkt aus Murano (Abb. 9).

Aus winzigen Fragmenten haben wir einen Glas-teller (Abb. 10) und auch eine Schale (Abb. 12) rekonstruiert. Der Teller wurde vermutlich Ende des 15. Jhs gefertigt, ist ein nicht bemaltes, hellgelbes Glas mit strahlenförmigen Rippen. Die Schale stammt vom Anfang des 16. Jhs und stimmt wahrscheinlich mit dem Stück des Kunstgewerbemuseum von Prag (Lann-Sammlung) überein.

Die Lampen, der Teller und die Schale sind lückenfüllende Funde. Das Museum besitzt etwa 1000 Fragmente. Diese grosse Zahl zeigt, dass die Glasgegenstände in der mittelalterlichen Stadt sehr beliebt waren. In den Funden sind vom 13. bis in das 17. Jh. alle Jahrhunderte vertreten. Unter den vielerlei Gegenständen gab es bisher weder Lampen, noch Teller oder Schalen.

K. H. Gyürky